

עקרונות החיוב של מלאכות השביעית

ראשי פרקים

א. מלאכת מחשבת בשביעית

1. מקור דין מלאכת מחשבת בשבת
2. שורש הספק האם ישנו דין מלאכת מחשבת בשביעית
3. שיטת רש"י
4. שיטת תוספות במועד קטן ובגיטין
5. קושיות האגלי טל והחזון איש על תוספות
6. תירוץ קושיות האגלי טל והחזון איש

ב. זומר וצריך לעצים בשביעית

1. היחס בין דין בתולת שקמה לדין זומר כרם לעיקול בית הבד
2. היחס בין דין זומר וצריך לעצים בשבת לשביעית
3. שיטת תוספות בשבת
4. שיטת הרמב"ם והמאירי
5. שיטת תוספות בסנהדרין
6. חילוק בין תולדות מלאכת חרישה לשאר המלאכות
7. תליית הסתירה בין שבת לשביעית במחלוקת רבי שמעון ורבי יהודה

ג. עקרונות חיוב נוספים

1. אינו מתכוון
2. שינוי
3. מתעסק
4. גרמא
5. שניים שעשאוה

א. מלאכת מחשבת בשביעית

1. מקור דין מלאכת מחשבת בשבת

רש"י בשני מקומות רואה את מקור דין מלאכת מחשבת בשבת מהמשכן. האחד במסכת ביצה (דף יג עמוד ב) - הגמרא דנה ביחס בין שבת למעשר בגדר איסוף ערמה, וז"ל הגמרא:

...איזהו גורנן למעשר? הקישואין והדלועין משיפקסו, ושלא פקסו - משיעמיד ערמה, ותנן נמי גבי בצלים: משיעמיד ערמה. ואילו גבי שבת העמדת ערמה פטורו אלא מאי אית לך למימר - מלאכת מחשבת אסרה תורה...

מבאר רש"י על אתר: "אלא מאי אית לך למימר - אף על גב דלמעשר הויא מלאכה, לשבת - מלאכת מחשבת שהיא מלאכת אומנות אסרה תורה, שנסמכה פרשת שבת למלאכת המשכן בויקהל, והתם מלאכת מחשבת כתיב."

במקביל לדברי רש"י במסכת ביצה, מצינו את דברי רש"י במסכת חגיגה, וז"ל הגמרא בתגיגה (דף י עמוד א):

הלכות שבת... הרי הם כהררים התלויין בשערה, שהן מקרא מועט והלכות מרובות. מיכתב כתיב? ...מאי כהררין התלויין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא.

מבאר רש"י: "מלאכת מחשבת - שהמחשבה חשבה בדעתו ונתכוון לה, וזה לא נתכוון לה לבניין זה ולפיכך פטור, וזהו רמז מועט, זאילו מלאכת מחשבת בשבת לא כתיבא אלא במשכן הוא דכתיב, ולפי שסמך בפרשת ויקהל פרשת שבת לפרשת משכן אנו למדין מלאכת מחשבת לשבת."

2. שורש הספק האם ישנו דין מלאכת מוזשבת בשביעית

בהלכות שבת מצינו שרק מלאכה שנעשית על פי כללי מלאכת מחשבת מתחייבים עליה. הבעיה העומדת בפנינו היא - האם המלאכות האסורות בשבת הארץ זהים בעקרונות החיוב לכללי המלאכות של שבת בראשית. אם המקור בשבת הוא מן המשכן, יש מקום לשאול האם גם מלאכות שביעית האסורות נלמדות מן המשכן אם לאו.

1. מעשרות פרק א משנה ו.

3. שימת רש"י

בגמרא במועד קטן (דף ג עמוד א) מובאת דעתו של רבא הסובר שבשביעית התורה אסרה רק אבות. רש"י שם מבאר שגם בשביעית הגדרת אבות ותולדות נלמדת מן המשכן, וז"ל: "תולדות, כגון משקה זרעים שלא היה במשכן, לא אסר רחמנא".

ההבדל בין הלכות שבת להלכות שביעית נובע מדרשת הגמרא שם², המצמצמת את דיני שביעית רק לאבות ולא לתולדות. מסתבר שלדעת רש"י, הלומד את הגדרת אבות שביעית מן המשכן, גם גדרי מלאכת מחשבת ילמדו בשביעית מן המשכן. יש להרחיב שרש"י לשיטתו זיהה את הגדרות האבות והתולדות במלאכת זורע בשבת ובשביעית.³

4. שימת תוספות במועד קטן ובגיטין

במשנה בשביעית (פרק ד משנה ב) שנינו:

שדה שנתקווצה - תורע במוצאי שביעית. שנטייבה או שנדיירה - לא תורע במוצאי שביעית.

בירושלמי על אתר מופיעה מחלוקת בהסבר נתקווצה בין "רבנן דתמן" המפרשים ניטלו קוצייה, לבין "רבנן דהכא" המפרשים נחרשה (ונטייבה מפרשים - חרישה שתי פעמים).

רש"י בשני מקומות נקט בפירוש "רבנן דתמן", והוסיף ביאור בגדר נתקווצה על מנת להתמודד עם הבדל הדין בין נתקווצה לנטייבה, ולבאר מדוע בנתקווצה תורע במוצאי שביעית. רש"י בבכורות (דף לד עמוד ב) פירש: "שנטל קוצייה ממנה שהיו תלושים ומפוזרין בה." רש"י בגיטין (דף מד עמוד ב) לא הזכיר האם מדובר בקוצים תלושים אם לאו, ברם הוסיף בביאור גדר המלאכה, וז"ל: "שנתקווצה - ניטלו ממנו

2. וז"ל הדרשה: "דכתיב: ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שך לא תורע וגו', מכדי זמירה בכלל זריעה ובצירה בכלל קצירה, למאי הלכתא כתבינהו רחמנא? למימרא דאהני תולדות מיחייב, אאחריינתא לא מיחייב".

ויש לכאורה להקשות שהרי הגמרא בשבת (דף ע עמוד ב) מביאה ברייתא הדורשת: "הנה - אבות, מהנה - תולדות", ואם כן בשביעית שאין מקור המלמד תולדות אין צורך בפסוק שימעט תולדות, ולכאורה הדרשה במועד הקטן הממעטת תולדות מיותרת?

נראה לעניות דעתי שלאור דרכו של רש"י שגם שביעית נלמדת מן המשכן, אם כן באותן מלאכות השייכות לשבת הארץ הלימוד של הגמרא בשבת המלמד תולדות היה מרבה תולדות גם לשביעית לולי המיעוט של הגמרא במועד קטן.

3. עיין מסכת שבת (דף עג עמוד ב) וברש"י על אתר.

קוצים וברקונין ליפותה, ואין זו עבודת קרקע מן התורה לא קנסוהו, ותורע למוצאי שביעית".

תוספות במועד קטן (דף יג עמוד א) ובגיטין (דף מז עמוד ב) מאמץ את שיטת רש"י שמדובר בקוצים תלושים, ובתוך דבריו מחלק בין הלכות שבת בהם נאמר דין מלאכת מחשבת להלכות שביעית, וז"ל תוספות: "... אבל נטלו קוצים אין זו עבודת קרקע, ובגיטין פירש בקונטרס דבקווצה מלאכה דרבנן, וצריך לומר דאיירי בקוצים תלושים, דמחברים כל דהו הוי דאורייתא, דאמרינן בשנת (דף קג עמוד א): התולש עולשין והמזרד זרדין - אם ליפות את הקרקע כל שהוא, ואף על פי שאין מכוון ליפות, דקאמר התם דפטור גבי שבת כגון בארעא דתגריה, אבל גבי שביעית לא בעינן מלאכת מחשבת".

ברור שרש"י שכתב במפורש שאת מלאכות שביעית לומדים מן המשכן, לא יכול להזדהות עם דעת תוספות הסובר במפורש שאין דין מלאכת מחשבת בשביעית. רש"י יבאר את דין המשנה בנתקווצה לצורך קרקעו על מנת לא להכנס לבעית מלאכת מחשבת.

מצינו ראשונים אחרים⁴ שמשמע מהם שנתקווצה מדובר בקוצים מחברים, ובכל זאת לא גזרו על מוצאי שביעית. ברור שלשיטתם אין איסור דאורייתא בנתקווצה, אף על פי שבהלכות שבת חייב מדאורייתא כמבואר בפרק הבונה (דף קג עמוד א), יוצא אפוא שלשיטתם יש חילוק בין הלכות שבת להלכות שביעית.⁵

רש"י לא נקט כשיטתם מפני שלדעתו אין מקום לחלק בין הלכות שבת להלכות שביעית כנ"ל, ורש"י לשיטתו.

יוצא אפוא מחלוקת מפורשת בין רש"י לתוספות האם נאמר דין מלאכת מחשבת בשביעית, לתוספות לא נאמר ואילו לרש"י נאמר. את שיטת תוספות נראה לבאר מפני שבשביעית האיסורים מוגדרים על פי העשה של שבת הארץ ולא על פי מעשה

4. רבנו גרשום בבכורות כתב: "שנתקווצה - שעקר הקוצינו ממנה. תורע למוצאי שביעית, דקוויץ לא חשיבא מלאכה", ופשטות דבריו שמדובר במחבורין. הרמב"ם (פרק א הלכה יד) לא צמצם דווקא בתלושין, ובצדק הבין החזון איש (סימן יט אות טז) שמדובר במחבורין.
5. אכן הרמב"ם חילק בין הגדרת אב ותולדה בשביעית ובין הגדרת אב ותולדה בשבת, כפי שמוכח מהגדרת אב ותולדה במלאכת זורע, ונראה שהרמב"ם לשיטתו. נראה שהרמב"ם וסיעתו יאמרו שנתקווצה איננו אסור מדאורייתא בשביעית מפני שאין בעבודה זאת אלא הכנה לתרישה, ומכיוון שבשביעית גדר האיסור הוא שבת הארץ אין בעבודת הכנה לתרישה גדר עבודת קרקע. הרמב"ם בפירוש המשניות בשבת (פרק יב משנה ב) מגדיר את איסור המלקט עשבים: "להכשיר את האדמה לתרישה".

הגברא כשבת. יש להוסיף שאם מלאכת חרישה אסורה מדאורייתא גידרה אינו אלא עשה, ולכן סברתנו יותר פשוטה.

5. קושיות האגלי טל והחזון איש על שיטת תוספות

האגלי טל במלאכת חורש (אות א) מקשה משתי משניות בפרק רביעי בשביעית, המחלקות בין תיקון הקרקע בשלו לתיקון הקרקע בשל חברו במקביל לסוגיה בשבת (דף קג עמוד א), ויוצא אם כך שגם בשביעית ישנו דין מלאכת מחשבת. ויש להוסיף לראיותיו עוד שתי משניות מפרק שלישי בשביעית. המשניות בשביעית מהן יש ראייה לדין מלאכת מחשבת הן:

א. (פרק ג משנה ו) "גדר שיש בו עשרה אבנים של משוי שניים שניים - הרי אלו ינטלו. שיעור גדר - עשרה טפחים. פחות מכן - מחצב וגוממו עד פחות מהארץ טפת. במה דברים אמורים? מתוך שלו, אבל מתוך של חברו - מה שהוא רוצה ייטול..."

ב. (פרק ג משנה ט) "אבני כתף באות מכל מקום. והקבלן מביא מכל מקום..."

ג. (פרק ד משנה א) "בראשונה היו אומרים: מלקט אדם עצים ואבנים ועשבים מתוך שלו, כדרך שהוא מלקט מתוך של חברו, את הגס הגס. משרבו עוברי עבירה, התקינו שיהא זה מלקט מתוך של זה וזה מלקט מתוך של זה שלא בטובה, ואין צריך לומר שיקצץ להם מזונות".

ד. (פרק ד משנה ד) "המדל בזיתים בית שמאי אומרים: יגום, ובית הלל אומרים: ישרש. ומודים במחליק עד שיגום. איזה הוא המדל? אחד או שניים. המחליק? שלשה זה בצד זה. במה דברים אמורים? מתוך שלו, אבל מתוך של חברו - אף המחליק ישרש".

הקושי הגדול ביותר הוא מן המקור השלישי בו מפורש ליקוט עשבים, ולכאורה הוא הדין בקוצים.

החזון איש (סימן יט אות ב) בנוסף לראיה השנייה מפרק ג משנה ו מקשה קושייה מכיוון נוסף נגד שיטת תוספות, וז"ל: "ודברי תוספות שם בלאו הכי קשה לפרשם, שאם נתקוצה על ידי אחרים שלא מדעת בעל הבית למה קנסו בעל הבית, ואם האחרים כוונו לטובתו לדעתו הרי זה כמלקט בתוך שלו".

6. תרוץ קושיות האגלי טל והחזון איש

נראה לעניות דעתי שגם התוספות מודה שיש לחלק בין תוך שלו לשל חברו, שהרי לא מסתבר שנעלמו מבעלי התוספות במועד קטן ובגיטין שני פרקים ממסכת

שביעית, אלא שתוספות חילקו בין נתקווצה, שבשביעית בכל מקרה אסור, לבין שאר המלאכות המצויות בפרק שלישי ורביעי בשביעית. מלאכות שהגדרתן הרגילה איננה אלא לייפוי הקרקע, ובדרך כלל אין תכלית אחת, נאסרת גם בקרקע שלו וגם בקרקע של חברו, ברם המלאכות השנויות בפרק שלישי ורביעי בשביעית המלאכה מוגדרת על פי תכליתה, לכן בקרקע של חברו המלאכה כלל איננה מוגדרת כמלאכה.

יש להוסיף שכל מלאכת חרישה אסורה רק בגלל הפגיעה בשבת הארץ, ולכן כאשר מדובר בפעולות בגופים המונחים על הקרקע, כמו סיקול או בעשבים המחוברים לקרקע, מחשבת האדם מפיקה מעקירת העשרים גדר של מלאכה. ראייה לזה אפשר להביא ממלאכת קצירה, שברור שהיא מיפה את הקרקע, ובכל זאת מותרת בשביעית. הסרת קוצים בדרך כלל איננה מלאכה אלא לטובת הקרקע, ולכן נאסרת בכל מקרה.

ביחס לשאלת החזון איש, שאם נתקווצה על ידי אחרים שלא מדעת בעל הבית למה קנסו את בעל הבית, לעניות דעתי תוספות לא כתבו שמדובר שנתקווצה על ידי אחרים, אלא תוספות רצה לומר שלא משנה כוונת האדם, והדברים מדויקים בתוספות, עיין שם.

ב. זומר וצריך לעצים בשביעית

1. היחס בין דין בתולת שקמה לדין זומר לעיקול בית הברד מחד מצינו שאסור לחתוך אם יש תוצאה של גידול בצמח על ידי הזמירה, וכך שנינו במשנה בשביעית⁶: "אין קוצצין בתולת שקמה גושביעית מפני שהיא עבודה. רבי יהודה אומר: כדרכה אסור, אלא או מגביה עשרה טפחים או גומם מעל הארץ"⁷. יוצא אפוא מחלוקת תנאים - תנא קמא אוסר כלל וכליל לקצוץ, ולרבי יהודה מותר רק בתנאים מסוימים, אף על פי שבפשטות מדובר בקציצת הקורות, וכן משמע מן הרמב"ם⁸ במפורש: "אין קוצצין בתולת השקמה בשביעית כדרך שקוצצין בשאר

6. פרק ד משנה ה, ובירושלמי הלכה ד, ובבבלי בבא בתרא וף פ עמוד ב.

7. פרופ' פליקס בפירושו לירושלמי על אתר (עמוד 162) מסביר: "כריתת הגזע של בתולת השקמה מעוררת את הניצנים הרדומים שבגדם, והם מצמיחים נצרים המפתחים קורות ישרות שהן היבול החשוב ביותר של עץ השקמה. אף שהן דקות יותר מן הגזע של בתולת השקמה, מתאימות קורות אלה לקרוי הבתים ולבניה".

8. פרק א הלכה כא"כב.

השנים, מפני שקציצתה עבודת אילן שבקציצה זו תגדל ותוסיף. ואם צריך לעציה - קוצץ אותה שלא כדרך עבודתה. כיצד קוצצה? מעם הארץ או למעלה מעשרה טפחים..."

יוצא מן הרמב"ם מפורש שגם כאשר מטרת הקיצוץ לעצים בכל זאת צריך לקצוץ שלא כדרך עבודתה - לרבי יהודה, ולתנא קמא - ייאסר בכל צורה.

מאידך מצינו בירושלמי⁹: "...רבי עקיבא עבד בשיטתיה. חמא חד איזמר כרמא. אמר ליה: ולית אסיר? אמר ליה: לעקלין אנא בעי. הלב יודע אם לעקל אם לעקלקולת". ובדומה בבבלי בסנהדרין¹⁰: "...תו חזייה לההוא גברא דהוה כסח בכרמי. אמר להן: כהן וזמרא? אמר לו: יכול לומר לעקל בית הבד אני צריך. אמר להם: הלב יודע אם לעקל אם לעקלקלת".

2. היחס בין דין זומר וצריך לעצים בשבת לשביעית הראשונים בשבת¹¹ ובסנהדרין¹⁰ הקשו על הגמרא בסנהדרין הנ"ל מן הגמרא בשבת: "אמר רב כהנא: זומר וצריך לעצים - חייב שתיים, אחת משום קוצר ואחת משום נוטע". וז"ל תוספות בסנהדרין: "לעקל בית הבד אני צריך, וקשה - דמכל מקום מה בכך מכל מקום הוה משביח הכרם, דהכי אמרינן פרק כלל גדול: הזומר וצריך לעצים חייב שתיים משום קוצר ומשום נוטע, הכא נמי לחייב משום עבודת נוטע!"

לפתרון היחס בין דין זומר וצריך לעצים בשבת לשביעית ניתן ללכת באחת משלוש דרכים:

1. מדובר במקרים שונים מבחינת מלאכת הזמירה ותוצאותיה.
2. לחלק חילוק מהותי בין הלכות שביעית להלכות שבת.
3. מדובר במחלוקת תנאים או מחלוקת הסוגיות.

3. שיטת תוספות בשבת

תוספות בשבת חילק חילוק ברור בין המקרים, וז"ל: "...התם מיירי בכהאי גוונא שאין האילן מיתקן בכך אלא מתקלקל", ולפי דברי תוספות יוצא להלכה שבמקרה וחיתוך העצים יעשה בצורה שלא יתקלקל ייאסר החיתוך גם למטרת העצים. וכמו כן נמצא בתוספות רא"ש על אתר ובתוספות רא"ש בסנהדרין. ברור שלשיטת תוספות

9. פרק ד הלכה א.

10. דף כו עמוד א לעקל ובתוספות רא"ש.

11. דף עג עמוד ב ובתוספות דיבור המתחיל זומר.

הקושי מבתולת שקמה מופקע, מפני שבבתולת שקמה חיתוך הקורות הרגיל מועיל לגידול.

4. שימת הרמב"ם והמאירי

מדברי הרמב"ם והמאירי נראה שאף הם חילקו בין זמקרים, ברם נראה שהחילוק הוא האם היתה גם כוונת זמירה אם לאו.

הרמב"ם בהלכות שבת¹² כותב: "כל זרע שקצירתו מצמחת אותו ומגדלתו, כגון אספסתא וסלקא, הקוצרו בשגגה - חייב שתי חטאות: אחת מפני שהוא קוצר ואחת מפני שהוא נוטע, וכך הזומר והוא צריך לעצים - חייב משום קוצר ומשום נוטע", ואילו בהלכות שביעית הרמב"ם לא מביא אלא את הוולכה של בתולת שקמה.

מסתבר שהרמב"ם זיהה בדיון זה את הלכות שבת עם הלכות שביעית. אלא דעדיין צריך עיון, מה הרמב"ם יעשה עם הגמרא בשביעית בירושלמי ובבבלי בסנהדרין? ניתן לומר שלדעת הרמב"ם גם בשבת חייב רק כאשר היתה לו כוונת זמירה לגדל, וניתן להוכיח בצורה ברורה מן הרמב"ם¹³: "וכן הזורע זרעים או הנוטע אילנות או המבריך אילנות או המרכיב או הזומר, כל אלו אב אחד הן מאבות מלאכות ועניין אחד הוא, שכל אחת מהן לצמח דבר הוא מתכוון", אם כן לכאורה ברור שמדובר בזמירה עם כוונת הצמחה (כנראה הכוונה לצמיחה במלאכת זריעה הינה חלק מהותי מהגדרת המלאכה), ואת הרמב"ם לגבי בתולת שקמה נסביר בפשטות גם כן שמדובר שהתכוון גם להצמחת השקמה, שהרי זו דרך העולם לקצוץ את בתולת השקמה על מנת שיגדלו קורות ישרות.

נראה שהסבר זה ברמב"ם מפורש בפירוש המשניות על המשנה¹⁴: "המוזב בגפנים והקוצץ קנים - רבי יוסי הגלילי אומר: ירחיק טפח, ורבי עקיבא אומר: קוצץ כדרכו בקרדום ובמגל ובמגרה ובכל מה שירצה..." מסביר הרמב"ם את שיטת רבי עקיבא: "...והכוונה שאין צריך שינוי בקציצתו, במה דברים אמורים? כשאנו מתכוון לזמור". ואם כן ניתן לחלק בין הגמרא בשבת, שמדובר שעושה פעולה עם שתי מטרות - האחת הזמירה והשנייה הקצירה, לבין זגמרא בסנהדרין ובירושלמי ששם מדובר ללא כוונת זמירה.

בדומה להסבר הנ"ל ברמב"ם ניתן לראות גם בשיטת המאירי. המאירי בסנהדרין כותב: "הזמירה מאיסורין חמורין שבשביעית היא, ומן המפורשים בתורה, שנאמר

12. פרק ח הלכה ד.

13. הלכות שבת פרק ז הלכה ג.

14. פרק ד משנה ו.

"כרמך לא תזמור", ומכל מקום אם זמר שלא לכוונת עבודה אלא הזמירה צריכה לו לעקל בית הבד וכיצא בו מותר, ויזהר שלא יערים והלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות רוצה לומר לעוות משפטי הדת ולעבור על מצוותיה". ואילו המאירי בשבת כתב: "אף הזומר בכלל נוטע או זורע הוא שהרי כוונתו להצמיח, ואם זמר וצריך לעצים - חייב שתיים, אחת משום קוצר הואיל ומכוון לעצים, ואחת חייב משום נוטע...". יוצא שהמאירי התיר רק כאשר לא התכוון לשם עבודה.

5. שיטת תוספות בסנהדרין

תוספות בסנהדרין בתחילתו כתוספות בשבת, ברם בהמשך דבריו מתהפכת הקערה על פיה, וז"ל תוספות: ויש לומר דעביד ליה באותו עניין דוודאי קשה ליה, דליכא לחייבו משום נוטע כדאמרינן גבי שבת, דשאני גבי שבת דמלאכת מחשבת אסרה תורה והא מתעבדא מחשבתו, אבל גבי שביעית אין לאסור רק היכא דמשביח הקרקע, אבל הכא קשיא ליה, וכי האי גוונא שרי כדאיתא בפרק המוכר את הספינה.¹⁵

לכאורה דברי התוספות קשים טובא. דאם מדובר במקרה דוודאי קשה מדוע ועל מה בהלכות שבת מחייבים, והרי שנינו "כל המקלקלים פטורים", ואם מדובר במקרה ולא קשה מדוע בשביעית פטורים? עיין שם במהרש"א שמתקן את הגרסא ומוזהא את התוספות בסנהדרין עם תוספות בשבת, ועיין ברש"ש שם שדוחהו. ברם המהרש"ל בחכמת שלמה הסביר את דברי התוספות כפשוטם, וז"ל: "נ"ב פירוש אף על גב דקשי ליה שיתקלקל יותר, מכל מקום מעט צומח והוה כנוטע, אבל גבי שביעית צריך שישבית הקרקע ויתקן בזה יותר, ודו"ק."

ונראה לעניות דעתי להסביר את דברי המהרש"ל על ידי שתי חקירות:

1. צריך לחקור האם מקלקל פטור משום שאין יצירה או בגלל פגם במעשה, ואכמ"ל.

2. בהלכות שביעית צריך לדון האם היצירה על ידי המלאכה נמדדת על ידי המאזן הכללי מה היה המצב לפני המלאכה ומה לאחריה, או על פי התוצאה של המעשה בפועל ללא קשר למאזן הכללי. אם נאמר שבהלכות שביעית העיקר הוא שביתת הארץ, הבדיקה האם המלאכה מוגדרת כמלאכה היא על פי המאזן הכללי, האם בסך הכל היה גידול אם לאו, ולכן בהלכות שביעית יכול לומר "לעקל בית הבד אני צריך", ברם באותו מקרה בהלכות שבת נקודת המוצא אינה שביתת הארץ

15. דף פ עמוד ב.

אלא מעשה האדם, וסוף כל סוף כתוצאה מן הקצירה נוצר גידול המחייב מדין זמירה, ומדין מקלקל לא ניתן לפטור מפני שהמעשה הוא מעשה טוב עבור הקצירה, ועל פי החקירה הראשונה יסוד הפטור של מקלקל הוא במעשה ולא ביצירה.

6. חילוק בין תולדות מלאכת חרישה לשאר המלאכות

לכאורה לשיטת תוספות בסנהדרין קשה מן המשניות בפרק שלישי ורביעי בשביעית, שהרי לפי שיטת תוספות היה מקום לחייב בכל מקרה בשביעית גם בקרקע של חברו.

נראה שיש לחלק בין המשניות בשביעית העוסקות בתולדות חרישה לשאר מלאכות באחד מארבע אופנים:

א. המשניות בשביעית עוסקות במלאכת הכנה לחרישה שאיננה אסורה אלא אם כן התכוון, מפני שכל הגדרתה של המלאכה היא והכנה לחרישה, וללא הכוונה המלאכה מופקעת מגדר מלאכה (עיין שו"ת רדב"ז תיא ביחס לשריית חטים, אותה מגדיר הרדב"ז כהכנה לזריעה ומצריך כוונה גם לרבי יהודה).

ב. מלאכת חרישה איננה אסורה אלא בעשה, ולכן כאשר המטרה איננה הזריעה וישנה מטרה אחרת המלאכה תותר. לעומת זאת מלאכות האסורות בלאו, בכל מקרה שיש תוצאה המלאכה נאסרת בשביעית.

ג. החזון איש (סימן יט, אות ב) מתרץ: "ועל כורחך צריך לומר למאן דאמר תולדות דאורייתא דהיכי דאינו מכוון לעבודת הארץ אין איסור בשביעית מהתורה". וכמש"ו סימן יח סעיף קטן ו.

ד. החזון איש שם נוקט בעוד דרך: "אי נמי מודה דמסקל דרבנן כיון שמתוסר חרישה לא מחשב שבח קרקע לעניין שביעית, ואף חכמים לא אסרוהו".

7. תליית הסתירה בין שבת לשביעית במחלוקת רבי שמעון ורבי יהודה

בסוגיא בשבת נחלקו הראשונים. יש מן הראשונים¹⁶ המצמצמים את הסוגיא רק אליבא דרבי שמעון, ויש מן הראשונים¹⁷ שמסבירים את הסוגיא גם אליבא דרבי יהודה, ולדעתם יבאר רבי יהודה "צריך לעצים" באחת משתי דרכים:

16. פסקי רי"ד וראבי"ה.

17. תוספות דף עג עמוד ב דיבור המתחיל וצריך, רמב"ם פ"ח הלכה ד ופרק א הלכה ה.

א. לא מדיני כוונה, אלא כחלק מן ההגדרה של מלאכת קצירה.

ב. מפני שרוצים לחייב על פעולה אחת משום שני חיובים.

לראשונים המסבירים את הסוגיא גם אליבא דרבי יהודה ניתן לומר שעל הזמירה חייב, שהרי אינו מתכוון חייב לרבי יהודה, ואילו בסנהדרין ובירושלמי מדובר על רבי עקיבא, רבו של רבי שמעון, שיסביר כרבי שמעון, שאינו מתכוון פטור¹⁸.

ג. עקרונות חיוב נוספים

1. אינו מתכוון

הדיון בפרקים הקודמים התייחס למלאכות שהתוצאה האסורה הכרחית, אבל המטרה איננה העבודה האסורה. מלאכות אלו מוגדרות כפסיק רישא או כמלאכה שאינה צריכה לגופה. ויש לשאול מה הדין במלאכות שהתוצאה האסורה איננה הכרחית ומטרת העבודה איננה המלאכה האסורה. יש להעיר שמחלוקת רבי שמעון ורבי יהודה באינו מתכוון מתפרשת גם על תחומים אחרים חוץ משבת.¹⁹

נראה שיש לתלות את השאלה במחלוקת האחרונים האם העשה של שבת הארץ מתמקד בקרקע, או בגברא העובד. הרמב"ם במגין המצוות בריש הלכות שביעית כותב: "שתשבות הארץ בשביעית ממלאכה", ואילו בריש הלכות שביעית הרמב"ם מתמקד בגברא: "מצות עשה לשבות מעבודת הארץ..." והנפקא מינה המפורסמת היא עבודת גוי בקרקע של ישראל. בשאלה זאת דנו קמאי ובתראי²⁰, ואכמ"ל.

אולם נראה לעניות דעתי שבמקרה דנן יש סברא להקל, שכן באינו מתכוון אפשר לראות פטור מצד ניתוק התוצאה מהפועל, מפני שהתוצאה איננה הכרחית, ואולי גם מי שיאסור עבודת גוי יתיר באינו מתכוון ללא פסיק רישא. בספר שבתות שנים הביא ראייה מהמשנה בכלאיים (פרק א משנה ט), וז"ל המשנה:

18. לא דנתי בבתולת שקמה ובשאר עצים מהי הצורה המותרת (מה הדין כאשר יש ספק וכדומה). הדיון בעיקר בסוגיא בבבא בתרא דף פ עמוד ב, ועיין בשבת הארץ פרק א הלכה כ סיכום של עיקרי השיטות.

19. עיין כלאיים פרק ט משנה ב ומשנה ה, בבא קמא דף ק"ג עמוד א, נזיר דף מב עמוד א, ברכות דף כד עמוד ב, פסחים דף כה, עמוד ב.

20. עיין עבודה זרה דף טו עמוד ב ובתוספות רי"ד על אתר, שו"ת מבי"ט חלק ב סימן סד, שו"ת מהרי"ט חלק ב סימן גב, חכמת שלמה על בבא מציעא דף ז עמוד ב, מנחת חינוך מצווה ק"ב, שבת הארץ קונטרס אחרון סימן א, תורת הארץ לרי"מ קליערס פרק ו.

הטומן לפת וצנונות תחת הגפן - אם היו מקצת עליו סגולין אינו חושש לא משום כלאיים, ולא משום שביעית, ולא משום מעשרות, וניטלים בשבת.

לכאורה יש לחשוש שמא הצנונות ישרישו, ומדוע מותר ליטול בשבת ולטמון בשביעית, אלא מכיוון שההשרשה אינה הכרחית הרי זה אינו מתכוון שמותר.

2. שינוי

עד כה הדיון היה על מלאכות שמטרת המלאכה לא היתה התוצאה האסורה, אולם בשינוי ובגרמא מדובר בשינוי באופן הפעולה, ברם המטרה היא התוצאה הפוגעת בשבת הארץ. אם שינוי בשבת מותר מדאורייתא נדין מדיני מלאכת מחשבת²¹ לכאורה לפי רש"י יותר גם בשביעית מדאורייתא²². אולם אם נאמץ את שיטת תוספות, שאין את דין מלאכת מחשבת בשביעית, לכאורה כאן יש סברא גדולה יותר לאיסור מפני שמדובר בפעולה שמטרתה פגיעה בשבת הארץ.

3. מתעסק

בגרמא בכריתות מובא דין מתעסק, וז"ל הגמרא:

אמר רב נחמן אמר שמואל: מתעסק בחלבים ועריות - חייב, שכן נהנה. מתעסק בשבת - פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה.

לכאורה דברי רב נחמן נסתרים מניה וביה, שהרי אם מתעסק הוא פטור מדין מלאכת מחשבת ממילא בכל התורה כולה לא קיים הפטור ואין צורך בחלבים ועריות את סיבת החיוב "שכן נהנה". דין מתעסק צורך דיון עצמאי, ואכמ"ל. אם הפטור הוא מדין מלאכת מחשבת, לפי רש"י שגם בשביעית ישנו דין מלאכת מחשבת ברור שגם מתעסק פטור, ברם אם בשביעית לא קיים דין מלאכת מחשבת יש מקום להתדיין בגדר שבת הארץ כנ"ל.

4. גרמא

לכאורה דין גרמא אינו דין מדיני מלאכת מחשבת, שהרי דין גרמא קיים בעוד תחומים²³, ואם כן לכאורה הוא הדין בשביעית בין לרש"י ובין לתוספות,

21. חלקת מחוקק, בית שמואל ופרי חדש כותבים במפורש שדין שינוי נלמד ממלאכת מחשבת, ולעניות דעתי הדברים אינם פשוטים, ויש מקום לומר ששינוי הוא דין בתגדרת מעשים, כמו גרמא, ומצינו בעוד תחומים דין שינוי, אמנם יש לחלק בין שינוי בפועל לבין שינוי בנפעל, ואכמ"ל.

22. את התלייה במחלוקת רש"י ותוספות העלה האגלי טל במלאכת חורש אות א, והשתמש בו להלכה הגר"ש גורן בשמיטה תשמ"א (מאורות עמ' 14).

23. עיין שבת דף קכ.

אלא שכאן חוזרת השאלה של שבת הארץ כנ"ל בדיון על שינוי. בספרות הפסיקה בדורות האחרונים דנו האם השימוש בגרמא מותר למסתמכים על היתר המכירה.²⁴

5. שניים שעשאוה

גם בשניים שעשאוה בפשטות יסוד הפטור אינו קשור רק לשבת, שהרי המקור הוא פרשת קרבן חטאת²⁵, ואם כן גם כאן יש מקום לדון על גדרו של העשה²⁶ כנ"ל²⁷. כמו כן יש להוסיף שכמה מגדולי האחרונים²⁸ מבינים שכל דין שניים שעשאוה אינו אלא פטור מקרבן, אבל המלאכה אסורה מדאורייתא, ולדידם ברור שבשביעית שניים שעשאוה ייאסר, ואכן כך כותב בעל המקור חיים.²⁸

24. עיין תחומין חלק ז מאמר מקיף של הרב זאב ויטמן שליט"א.

25. שבת דף ג עמוד א.

26. בכרם ציון על הלכות שביעית פרק ג בגאון צבי אות ד העלה את הסברא של העשה.

27. פלא על הגאון צבי שמשמע מדבריו שהבין במקור חיים שבשאר איסורי תורה לא נתמעט שניים שעשאוה, אף על פי שבמקור חיים לא כתב אלא שפטור שניים שעשאוה מקרבן, וגם בשבת לא נאמר היתר מדאורייתא על ידי שניים שעשאוה כדלהלן.

28. מקור חיים בסוף הספר סימן רסו, יד המלך פרק א הלכות שבת, שו"ת באר יצחק סימן יד.